

BİR ALT ETNİK KİMLİK OLARAK ÇERKEZ ERMENİLERİ (ÇERKEZ-HAY) (TARİHSEL VE ETNO-POLİTİK YAKLAŞIM)

(CIRCASSIAN ARMENIANS AS A SUB-ETHNIC IDENTITY (CIRCASSIAN
HAY): A HISTORICAL AND ETHNO-POLITICAL APPROACH)

Yrd. Doç. Dr. Ali ASKER

İİBF Kamu Yönetimi Bölümü
Karabük Üniversitesi

Öz: Kuzey Kafkasya ve Güney Rusya'da yaşamış Ermeni toplulukları arasında Çerkez Ermenilerinin oluşum ve gelişim sürecine ilişkin birçok tarihi değerlendirmeler yapılmaktadır. Çerkez Ermenileri, başka bir adıyla Çerkez-Haylar, Ermeller gibi adlarla tanımlanmaktadır. Birçok araştırmacı bu topluluğun Kırım'dan göç ederek Çerkez ülkesine geldiği, burada Çerkez topluluğu arasında asimilasyona uğradığı, sadece Hıristiyan kimliğini yaşattığı tezini ileri sürmektedirler. Bir kısım araştırmacı ise Çerkez Hayların aslında etnik kimlik itibarıyla Çerkez olduklarını, daha sonra Ermeni Grigoryan mezhebini kabul ettiklerini, bu yüzden Ermenice bilmediklerini iddia etmektedirler. Bu tartışmalar ışığında bilinen tek gerçeklik ise Çarlık Rusya'nın Kafkasya politikasında kullandıkları, Rusya sınırları içine alınarak bir kısmının Ruslaştırıldığı, diğer kısmının ise bölgeye göç ettirilen Ermenilerin etkisi altında Ermenileştirilmiş olmasıdır. 19. yüzyılın son çeyreğinde Rusya sınırları içerisine göç ettirildikten sonra da kendilerini Çerkez-Hay veya Çerkez Ermenileri (Ermelleri) adıyla adlandıran bu topluluğun torunları Armavir, Krasnodar ve Maykop'ta yaşamaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Çerkez Hay, Ermeni, Krasnodar, Güney Rusya Ermenileri

Abstract: Many historical evaluations are made concerning the formation and development process of Circassian Armenians among the Armenian communities living in the Northern Caucasus and Southern Russia. Circassian Armenians, also known as Circassian-Hays, are identified by names such as Ermels. Many scholars put forth that this community has arrived to the country of Circassia by emigrating from Crimea, was assimilated into the Circassian community there and only kept their Christian identity alive. Other scholars argue that the Circassian Hays are ethnically Circassian, that they later on adopted the Armenian Gregorian religious sect and therefore know the Armenian language. The only truth known in light of these discussions is that Tsarist

Russia has been used in Caucasian policy, that some of them have been Russianized by bringing them into Russian borders while the others forced to migrate to the region have been Armenianized under the influence of the Armenians. The descendants of this community, who identified themselves as Circassian-Hays or Circassian Armenians (Ermels) after being forced to migrate into Russian borders in the last quarter of the 19th century, live in Armavir, Krasnodar and Maykop.

Keywords: *Circassian-Hay, Armenian, Krasnodar, Armenians of Southern Russia*

Giriş

Rusya'nın Kafkaslarda Ermeni nüfusu oluşturma politikası stratejik amaçlı bir plan olmuştur. Ermeni nüfusu Ruslar için Kafkasların işgalinde kendilerine önyak oluşturacak bir unsurdur. Kafkas bölgesine Ermenilerin yoğun göçleri Rusya'nın Osmanlı ve İran'la savaşları sonrası sistemli bir şekil almıştır. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın İran ve Osmanlı ile savaşlarda sağladığı üstünlük uzun müddet Rus yönetiminin gündeminde bulunan "Ermenilerden müteşekkil bir ileri karakol oluşturma" planını uygulamak açısından önemli bir fırsat olmuştur. Çarlık döneminde başlatılmış bu politika Sovyet döneminde de devam etmiştir. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Rusya'nın güneyinde yoğun bir Ermeni nüfus artışı gözlemlenmiştir. Bu süreçte Rusya'nın Kafkaslarda ve Rusya'nın güneyindeki Ermeni nüfusun kendi içinde bir mozaik oluşturmaya neden olmuştur. Krasnodar ve Stavropol diyarları (kray), Rostov vilayeti (oblast) gibi bölgelerde yaşayan Ermeni nüfusu bu bölgelerdeki toplam nüfusun içindeki oranları azımsanmayacak niteliktedir. Baskın bir "Ermeni" üst kimliği altında var olan değişik alt etnik topluluklarından birisi de Çerkez Ermenileri, başka bir adıyla Çerkez Haylardır.¹ Çerkez Haylar ermeni toplumu içindeki birçok alt etnik kimliklerden (mesela, Tat-Ermeni, Zok, Grek-Ermeniler vs.) biridir. Alt etnik kimliklerin hangi kökenine ilişkin tartışmalar değişik bakış açıları altında devam etmektedir. Tartışmaların odağında söz konusu etnik alt kimliklerin Ermeni topluluğuna ait edilip edilmemesinde yatar. Bu durumda araştırmaların tek boyutlu olarak tarih, dilbilimi, antropoloji, etnografya vs. gibi bilim dallarında ele alınarak incelenmesi gerekmektedir. Fakat olaya toplumsal

1 Rusya'daki genel nüfus sayımı (2010) verilerine göre Ermenilerin sayısı (tüm alt gruplar dahil) 1 130 491 olmuştur. Krasnodar ve Stavropol diyarlarının (kray) birçok şehir ve ilçelerinde Ermeniler sayıca ikinci veya üçüncüdürler. Stavropol diyarında 2 786 084 nüfustan 161 324'ü ermenidir. Karşılaştırmak için vurgulamak gerekirse buradaki Ermeni nüfus 1989 yılında 70 171, 2002 yılında ise 149 249 olmuştur. M.A. Аствацатурова, "Самоорганизация армянских диаспор на фоне упрочения российской идентичности в этнополитическом пространстве СКФО". **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее.** Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 28-29.

açıdan baktığımız zaman önemli ve belirleyici husus bu alt kimliklerdeki aidiyet duygusudur.

Çerkez-Haylar konusunda Kuzey Kafkasya’da yaşayan bir topluluk olarak tarihsel belgelerde değişik bilgilere rastlanmaktadır. Tartışmaya açık olsa da genel kabul gören yaklaşıma göre Çerkez Ermenileri dağlılarla (Çerkezlerle) bir arada yaşadıkları için onların gelenek, örf-adet ve dillerini benimsemiş, sadece dini kimliklerini koruyabilmişlerdir. İlk konuştukları dil Ermenice olsa da tarihsel süreç içinde bu dili kaybederek Adigece ağızlarını kullanmışlardır. Ermeniceyi kaybederek Adigeceyi dil olarak almalarının nedeni onların Çerkezlerle toplumsal yaşamın değişik alanlarında sıkı bir etkileşim ve iletişim içinde olmasıyla açıklanmaktadır. Bu iletişim ekonomik, toplumsal, aile, kültür alanlarında yoğun bir şekilde gelişmiştir. Çerkez Ermenilere Çerkezlere özgün olan iletişim, iki topluluk arasındaki evliliklerin çok sık olması sayesinde Çerkez kültürel unsurlarının Çerkez Ermenileri topluluğuna hâkim olmasını sağlayan nedenler olarak gösterilmektedir. Çerkezler arasında önemli gelenek olarak bilinen “kunaklık”², “atalık”³, kan düşmanlığı gibi uygulamalar Çerkez Ermenileri arasında da yaygındı. Bu gibi unsurların yanı sıra dil unsuru da Çerkez Ermenileri toplumuna güçlü bir şekilde etki etmiştir. Çerkez Ermenilerinin tam asimilasyonuna engel olan tek etken ise “Ermeni Grigoryan Kilisesine mensup olmaları ve yüksek sosyal statülere sahip olması” olmuştur.⁴

Tartışmaya açık olsa da genel kabul gören yaklaşıma göre Çerkez Ermenileri dağlılarla (Çerkezlerle) bir arada yaşadıkları için onların gelenek, örf-adet ve dillerini benimsemiş, sadece dini kimliklerini koruyabilmişlerdir.

18. yüzyılın sonlarında Çerkez Ermenileri Kuban’ın Rusya’ya ait bölgesine göç ettirilerek iskan edilmişlerdir. Rusya’nın o dönemde Kafkasya politikasının temelinde bölgede Ermeni nüfusun sayısını artırarak bir ileri karakol niteliğinde demografik yapı inşa etmekte. Sayısı az olan Çerkez Ermenilerinin buraya göç ettirilmesi elbette böyle bir dengenin sağlanması açısından yetersizdi. 19.yüzyılın ilk çeyreğinde İran’dan ve Osmanlıdan göç ettirilen Ermeniler

2 Kunaklık Türkçedeki “konak”, “kunak” (misafir) kelimelerinden gelmektedir. Eskiden Kuzey Kafkasya’da yaygın olarak kullanılan bir gelenektir. Değişik aşiretlere, kabilelere veya halklara mensup iki erkek kişi birbiriyle yakın dostluk kurduklarında ve birbirlerine yardım ettiklerinde “kunaklık” tesis ederlerdi. Kunaklık misafirperverlik geleneği ile sıkı bağlantılı olup bir anlamda “kardeşleşme”ye benzer. Куначество, Большая Советская Энциклопедия (БСЭ) <http://bse.sci-lib.com/article067425.html>, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/171598>

3 Atalık (Türkçedeki “baba” anlamında) aşiret yapısına sahip toplulukta uygulanan bir gelenektir. Zadehanlar yeni doğmuş çocuklarını eğitmek amacıyla kendi hizmetlerine veriyorlardı. Atalık – Kafkasya’nın birçok halklarında kullanılmıştır. Eğitilmiş çocuk belli bir yaşa geldikten sonra görkemli bir törenle doğma ailesine katılırdı. Bu törende eğitimciler ve ebeveynler arasında karşılıklı hediyeleşme olurdu. Косвен М. О., Аталычество, Советская этнография, 1935, № 2., Большая советская энциклопедия, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/65817/Аталычество>

4 Г.С. Аракелян, Черкесогаи (историко-этнографическое исследование), Кавказ и Византия, Вып. 4. Ереван, 1984., с.43-74, İçinde: Н.Шахназарян, Армяне Краснодарского края, ЮРПЦ, Краснодар 2008, с. 11

Kafkaslarda nüfus dengesinin bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca bölgeye Rus yerleşimcilerinin iskânı demografik dengelerin önemli ölçüde değişmesine sebep olmuştur. Çerkez Ermenileri yeni yerleşimcilerden Ermeniceyi öğrenirken Rusça da bölgede ortak iletişim dili haline gelmiştir. Böyle bir ortam Çerkez Ermenilerinin kimlik algılaması sorununu da beraberinde getirmiştir. Bazen onlar kendilerini özgün bir kimliğe sahip olduğu algısıyla diğer Ermeni topluluktan ayırmıştır. Bazı durumlarda dil, giysi, mutfak vs. gibi kültürel unsurlardan bahsedildiğinde kendilerini Çerkez olarak görmüşlerdir. İnanç unsuru söz konusu olunca ise Çerkez Ermenileri kendilerini Ermeni olarak algılamışlardır. Günümüzde bu topluluğun günlük iletişim dili olarak Ermenice ve Çerkezce değil, Rusça kullanılmaktadır.⁵

Tarihsel Süreç

Çerkez Ermenilerinin sadece etnografik açıdan değil, tarihsel açıdan da incelenmesine ilişkin belli zorlukları vardır. Bu konudaki çalışmaların Rus ve Ermeni araştırmacıları tarafından yapıldığını görmekteyiz. İleri sürülen tezlerin sağlam argümanlara dayandırılmadığı, ayrıca önemli ölçüde biri diğerinin tekrarı niteliğindedir. Başka bir kaynak da Karl Stal'ın araştırmasıdır. Çar ordusunda subay olarak görev yapmış Karl Stal Çerkezlere esir düşmüş, beş yıl onların arasında yaşamış, Çerkezceyi çok iyi düzeyde öğrenmiş ve onların dillerini, tarihi ve coğrafyasını, incelemiştir.⁶ Çalışmasında Çerkez Ermenilerinin yaklaşık 520 haneden ibaret olduğunu yazmış Karl Stal onların tarihlerine ilişkin herhangi bir bilgi vermemiştir.⁷ Çerkez Ermenilerinin göç tarihine ilişkin değişik hikayeler ileri sürülmektedir. Literatürde en çok atıf yapılan yazarlardan birinin- F.A. Şerbina'nın eserinde Çerkez Ermenilerinin sosyal yaşamları ele alınırken nereden ve nasıl geldiklerine dair kesin bir bilgi verilmemektedir. F.A. Şerbina Çerkez Ermenilerinin bölgeye gelişine ilgili iki versiyonu olduğunu dile getirmektedir. Bu versiyonların dayandığı kaynaklar zaten sağlam değildir. F.A. Şerbina'ya göre 1850'lerde "Stavrapolskix Gubernskih Vedomostyax"⁸ gazetesinde Ermenilerin 200 sene önce Kırım'dan gelerek Çerkezlerin arasına girdiklerini yazmıştır. F.A.Şerbina'nın başka bir dayanağı ise Armavir'de ihtiyar Çerkez Ermenilerinin anıları ve ellerinde bulunan belgelerdir. Bunlar alım satım, imtiyaz, kölelerin serbest bırakılması

5 К.Э.Григорьян, Грани идентичности. Социокультурное пограничье как фактор формирования этнического самосознания (на примере субэтнических групп армян), РАН. Центр цивилизационных и региональных исследований. Москва, 2006, с.122-123, İçinde: Н.Шахназарян, 2008, с. 10

6 Карл Теодорович Сталь, Этнографический очерк черкесского народа, Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900, стр. 109. Alıntı: Х.А. Поркшеян, Происхождение черкессогаев и основание г. Армавира, Вестник общественных наук, Ереван, 1971. № 5, с. 70. Makalenin elektronik ortamdaki versiyonu için bkz: <http://traber.asj-oa.am/2033/1/66.pdf>

7 1840 yılında yazılmış bu kitap 1990'da yayınlanmıştır. Fakat kitabın el yazısı bu tarihe kadar da bilim adamları tarafından kullanılmıştır. Поркшеян Х.А. 1971, с. 70.

8 Stavrapol Vilayet Haberleri

vs. konularındaki belgelerdir. İhtiyar Çerkez Ermenilerine göre onların dedeleri bu bölgeye 400 sene önce gelmişlerdir. Nitekim 14. yüzyılın sonlarında Kilikya Krallığının yıkılmasıyla Ermenilerin dünyanın Küçük Asya ve Avrupa'ya dağıldıklarını ve bir kafilenin de Kuzey Kafkasya'ya göç ettiklerini yazmıştır.⁹ Yine sıkça atıfta bulunulan yazarlardan biri de İvanov'dur.¹⁰ Bu çalışmada da Çerkez Ermenilerinin kökenine dair herhangi bir sağlam bilgi yer almamaktadır. Günümüzde bu konuyla ilgili yazan yazarlar bu kaynaklara atıf yapmakta veya yine de doğruluk payı çok düşük olan tezleri sürmektedirler. H.A. Porkşeyan ve G. S. Arakelyan ise Çerkez Ermenilerinin 10. yüzyılın sonu ve 11. yüzyılın başlarında Bizans İmparatorluğu'nun hizmetindeki askerlerdir.¹¹ H.A. Porkşeyan Çerkez Ermenilerinin Ermeni kökenli Bizans İmparatorunun Bizans sınırlarını korumak için Ermenistan'dan Bulgaristan'a gönderdiği askerler olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiasını ileri sürerken tek dayandığı kaynak Armavir'de yaşayan bir ihtiyarın anlattıklarıdır.¹² Ermeni araştırmacılarından L. Pogosyan'ın çalışmasında kısa bir şekilde bazı yazarların Çerkez Ermenilerinin bölgeye göçüne dair değişik tezlerine yer verilmiştir. Bu tezler birbirinden önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Yertzınyan'a göre Çerkez Ermenileri 1552'de Kırım Hanı'nın emriyle, Çerkezlerin ricası dikkate alınarak ticari marifetlerini çok iyi bildikleri Ermeni tacirlerine değişik ayrıcalıklar vererek Çerkez ülkesine göndermiştir. Yervand Şahaziz'e göre ise Kırım tatarlarının şiddetinden korkarak kendileri için huzurlu bir yer arayışı içine girmiş ve Çerkez ülkesini seçmişlerdir. Başka bir Ermeni yazar H.A.Porkşeyan ise Çerkez Ermenilerinin bölgeye gelişini 10. yüzyılın sonları ve 11. yüzyılın başlarına kadar götürmektedir.¹³ Çerkez Ermenilerinin gerek göç gerekse asimilasyon sürecinin zamana yayıldığı söylenmektedir. İlk dönemlerde adaptasyon süreci yaşanmış, daha sonra Ermeni dilinin yerini Çerkezce almıştır. 16-17.yüzyılda Çerkez Ermenilerinin yerli halkından hiçbir şekilde seçilmediği söylenmektedir: Çerkez elbisesi giyer, atalık, kunaklık, kan kisası gibi örfleri yaşatıyorlardı. Buna rağmen tam asimilasyon süreci yaşanmamıştır.¹⁴ İki yüzyıl içinde bir dilin tamamen yok olması ve yerine başka bir dil benimsemesi kolay bir süreç değildir. Çerkez Hayların etnik köken Ermeni olduklarına ilişkin ileri sürülen argümanların zayıf ve birbirini tekrarlaması şüpheli hususlar ortaya çıkarmaktadır. Ermeniler içinde etnik kökeni farklı olup Ermeni üst kimliğine ait diğer toplulukların olduğu bir

9 Ф.А.Щербина, *История Армавира и черкесо-гаев*, Екатеринодар, 1916. с. 1-2, 177.

10 И.Иванов, Армавир. *Ставропольские губернские ведомости*, 1853. № 14, с. 80.

11 Х.А. Поркшеян, 1971, с.75. Г.С. Аракелян, Некоторые вопросы истории переселения армян на Северо-Западный Кавказ и становления черкесо-гаев, *Кавказ и Византия*, Вып.3. Ереван, 1982, с.37, Г.С.Аракелян, 1984, с. 58.

12 Х.А. Поркшеян, 1971, с.73-74.

13 Вкз: Л.А. Погосян, *Армянская колония Армавира*, Ереван, 1981.Kitabın elektronik versiyonu için bkz: http://86137.ru/pogosyan_content.htm

14 С.А. Раздольский, Механизмы ассимиляционного процесса армянской и адыгской культур, *Армяне Юга России: история, культура, общее будущее*. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 184.

gerçekliktir (mesela Tat Ermeniler gibi). Bu gibi kuşkular nedeniyle Çerkez Hayların aslında etnik köken itibarıyla Çerkez oldukları, sadece Hıristiyan (Ermeni Apostolik Kilisesi) oldukları yönünde iddialar da ileri sürülmektedir. Ayrıca Çerkezlere sığınmış bu topluluk neden aristokrasi sınıfının sahip olduğu haklara ve ayrıcalıklara sahip olmuşlardır? Bu gibi sorular Çerkez Hayların kökenine ilişkin ciddi araştırmaların yapılmadığını ortaya koymaktadır.

Çerkez Ermenilerini Rusya'ya Katılması

Araştırmacı S.A. Ktitorov Çerkez Ermenilerinin Kuban ovasına göç ettirilmesinde birkaç nedenin etkin olduğunu gösterilmektedir. Bu nedenler a)

Çerkez Ermenilerinin Rusya sınırları içine alınması Kafkasya'da Ermeni (Hıristiyan) topluluğunun oluşturulması politikasının bir halkasıydı.

Hıristiyan inancını korumak ve bu sayede tam asimile olmaktan korunmak b) Rus sınırına göç ettirmekle Nahçivan-Don, Stavrapol, Kızılyar ve Kuzey Kafkasya'nın diğer şehirlerindeki Ermenilerle sıkı iletişim kurmak c) Rusya Ermenilerin Kuban'a göç ettirilmesiyle askeri yönetim Kuban ötesi halkı ticari faaliyetlere çekmek d) Çerkez Ermenilerini dini baskılardan kurtararak Rusya'nın kendine Hıristiyan müttefik kazanmayı hedeflemesi.¹⁵ Bu nedenleri genel

olarak kabullenmenin yanı sıra şu hususun altını çizmek gerekmektedir: Çerkez Ermenilerinin Rusya sınırları içine alınması Kafkasya'da Ermeni (Hıristiyan) topluluğunun oluşturulması politikasının bir halkasıydı. Bu aynı zamanda Ermeni Kilisesinin de çıkarlarına uygundu. Osmanlı'nın Kuzeybatı Kafkasya'da artan etkinliğinden endişe eden Ermeni Kilisesi 18. yüzyılın son çeyreğinde bu etkiyi engellemeyi hedeflemiştir. Çerkez Ermenileriyle ilk iletişim kuran din görevlisi Ermeni Başpiskoposu İosif Argutyan idi. Argutyan II. Katerina'ya bir rapor yazarak (kesin tarihi belli değildir) onların Rusya sınırları içine göç ettirilmesini istemiştir.¹⁶ II. Katerina'nın 9 Mayıs 1785 tarihinde G. Potemkin'e yazdığı fermanın 5. paragrafında bu Çerkez Ermenilerinin göç ettirilmesini sağlama talimatı verilmiştir. Fermana "çok yakında yayımlanacak Manifestoyla Kafkasya dağlarından çıkmış halkın Kafkasya vilayetinde iskân etmelerine müsaade edilecekti." Bunun yanı sıra Ermeniler için şehir inşa etmek, onlara ayrıcalık ve diğer üstünlükler sağlanması da öngörülmüştür.¹⁷ Bu dönemde Kuzeybatı Kafkasya; Rusya ve Türkiye'nin keskin rekabet alanı haline gelmiştir. Kırım Hanları dağlılar

15 Ктиторов С.Н., *История Армавира (досоветский период: 1839–1918)*, Армавир, 2002, с. 39-40. Kitabın elektronik versiyonu için bkz: http://86137.ru/hist_ktitor_content.htm

16 Л.В. Буркина, Черкесоган Северо-Западного Кавказа в XIX в., http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2006.4/360/burikina2006_4.pdf

17 Л.В. Буркина, http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2006.4/360/burikina2006_4.pdf

arasında İslam'ın yaygınlaşmasına çalışırken Çerkez Ermenilerinin Ruslarla ve Rusya topraklarındaki Ermenilerle ticari ilişkilerinden rahatsız olmuşlardı. Bu durumda Çerkez Ermenileri aullar halinde (Gavur-Habl, Yegeruhay, Adıgey, Hatukay vs.) birleşmişlerdir. Aynı zamanda bir kısmı da Novo Nahçıvan, Lısohorsk, daha sonra Novorossiysk, Yekaterinodar, Mozdok, Kızılyar gibi iskân birimlerine taşınmaya başlamışlardır. Göçmenlerin önemli kısmı 1839'da Ermeni aulu tesis ettiler ve 1841'den itibaren burası Armavir adıyla adlandırılmaya başlandı. 1840'da burada Çerkez Ermenileri 400 hane (1.3 binden fazla kişi) idi.¹⁸

1838 yılında Çerkez Haylar Generali Zass'a müracaat ederek Rusya himayesine girmek istediklerini bildirmiş. 21 Nisan (3 Mayıs) 1839'da Porçnyı Okop kalesi bölgesinde iskân edilmişlerdir. Burada Rusların himayesinde Ermelhabl (gelecekte Armavir adlandırılacak) aulunu tesis ettiler.¹⁹ 1842 yılında Çerkez Haylar Rusya'nın tebaası olma yemini²⁰ etmişlerdir.²¹ Araştırmacılara göre bu süreç zorla gerçekleştirilmiş bir süreç değildir. Çerkez Ermenileri kendileri Rusya'nın kontrolündeki topraklara göç etmek istemişlerdi. Bunu yaparken Hıristiyan dinini korumanın yanı sıra ekonomik çıkarlarını da düşünmüşlerdir.²² Çerkez toplumun içinden çıkmaları ve Rusya tarafından himaye olunmaları Çerkez Ermenilerinin bölgedeki faaliyet alanını genişletmiştir. Onlar bu durumdan yararlanarak mümkün olduğu kadar ekonomik çıkar sağlama yönünde de faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Rus Genelkurmayı subaylarından i.F. Blaramberg Ermeniler ticari faaliyetleri sayesinde ekser Çerkezlerle yakın ilişkiler içinde olduklarından, çoğu zaman muhbirlik yaptıklarını, Çerkezleri Rusların niyetleriyle ilgili haberdar ettiklerini, Rus esirleri satın alarak yine belli meblağ karşılığında Rus hükümetine sattıklarını yazmaktaydı.²³

Yukarıda da vurgulandığı üzere göç politikasının hedefinde sadece Çerkez Ermenileri yoktur. Rusya'nın stratejik çıkarlarını gözeterek Kafkaslarda demografik dengeyi kısa sürede kendi lehine değiştirmek için gerçekleştirdiği göç politikalarının bir parçasıdır.

18 Г.С. Аракелян, 1984. с. 43–91. Н.Шахназарян, 2008, с. 11.

19 С.Н. Ктиторов, Датировка основания Армавира в российских документальных источниках, *Голос минувшего*, Кубанский исторический журнал. 2001, № 3–4, с.19–21

20 I. Petro döneminde Rus tebaası olmak için vaftizinin yanı sıra yeni bir uygulama da getirilmiştir. Yabancı birisi Rus İmparatoru tebaası olmak için Çarın adına yemin (1721'den İmparatorun) edecekti. Bkz: Н. В. Борисович, *Подданство Российской империи: его приобретение и прекращение*, Нижний Новгород 2008.

21 И.Иванов, 1853. № 14, с. 80.

22 В.Б.Виноградов, С.Н. Ктиторов, *Новое прочтение некоторых страниц истории Армавира и его ближайших окрестностей*. Армавир, 1992, с. 19–21.

23 Х. К. Казанов, *Культура адыгов (по свидетельствам европейских авторов)*, Эльбрус, Нальчик, 1993, с. 193. Аупса: И. Ф. Ларамберг, *Историческое, топографическое, статистическое, этнографическое и военное описание Кавказа*, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Blaramberg_2/text2.htm Alıntı: О.В. Матвеев, "Армяне в пространстве западного фронта Кавказской войны", *Армяне Юга России: история, культура, общее будущее*. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 79.

Asimilasyon

19. yüzyılda Rus yönetimi Kafkasya'daki durumu kendi lehine çevirme yönünde faaliyetleri hızlandırmıştır. Çar I. Nikolay 1854 yılı sonunda Kafkasya Bölge Valisi M.S. Vorontsov'u bu konuda görevlendirmiştir.²⁴ M.S. Vorontsov Ermenileri bölgedeki ticari faaliyetleriyle değil aynı zamanda güvenlik amaçları ile kullanmaya başlamıştır. M.S. Vorontsov bölgeden birincil kaynaktan bilgi almakla yetinmeyerek Ermenileri dağlılara karşı ajan olarak da kullanmıştır. Kafkaslarda artmakta olan ermeni nüfusu Rus yönetimi için en sadık tebaa idi. Rus yönetimi ise bu sadakatin karşılığını fazlasıyla ödüyordu. M.S. Vorontsov Ermenilere dükkân ve kervansaraylar için arazi tahsis ederken onları faydalı işler yapmaya zorluyordu. Yine M.S. Vorontsov'un desteğiyle Tiflis Ermeni cemiyetinin önerisi ve kaynaklarıyla 1846'da Ticaret Okulu açarak Ermenilerin bölgede ticaret sektöründe başarılı olmalarına yardım etmiştir.²⁵ Ermenilerin sayısının gittikçe artması ve faaliyet alanının genişlemesi Çerkez Ermenilerini de kapsayacağı muhakkaktı. Fakat Rusya topraklarına göç ettikten sonra birkaç yıl Çerkez Ermenileri kendi adet ve geleneklerini korumuşlardır. 1840'larda Armavir'de bulunmuş İ. Hozrov "yerli Ermenilerin Çerkezlerden hiçbir şekilde farklılık gösterme(diklerini)" yazmıştır: Çerkez Ermenileri dağlıların dilini, gelenek, ahlak, yemek kültürü, tabak çanak ve giysilerini kullanmaktadırlar. Onlar Ermeniceyi bilmezler. Yine 1859'da Armavir'de bulunmuş bir Çar memuru da Çerkez Ermenilerinin daha önce bir arada yaşadıkları dağlıların adet, ahlak ve anlayışına sahip olduklarını, onlar giysilerini, dilini ve mutfağını kullandıklarını, erkeklerin büyük çoğunluğu, kadınların hiçbirisinin Ermenice anlamadıklarını yazmıştır.²⁶ Fakat tedricen Çerkez Ermenileri bir taraftan bölgedeki Rus ve Ermeni göçlerinin etkisiyle değişime uğramaya başlamışlar. 19. yüzyılın ilk yarısında giydikleri Çerkez giysilerini 1870'den itibaren Avrupa kostümleri yerini aldı. 1890'ların başlarında ise Avrupa kostümleri neredeyse tüm geleneksel kostümleri ortadan kaldırmış oldu.²⁷ Rusya'nın tebaası olduktan sonra Çerkez Ermenilerinde en zor değişen unsurların başında dini ayinler ve gelenekler gelmektedir. Manastırda dini hizmetler Ermenice yürütülüyordu. Bu dil Çerkez Ermenilerinin anlamadıkları bir dil idi. Buna göre de din hizmetlileri, cemaatin duyması için vaaz metinlerini Çerkezceye çeviriyordu.²⁸ Çerkez Ermenilerinin

24 Вкз: С.С. Лазарян, "Князь М.С. Воронцов и армяне", **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 72-75.

25 С.С. Лазарян. 2012, с. 74.

26 И.Хозров, Остатки христианства между закубанскими племенами, прошедшее и нынешнее состояние их нравов и обычаев. «Кавказ», 1846 у. 2, с. 258; Н.Г., Волкова, **Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX в.** Москва, 1974, с. 200–201) Аһпһ: А.Е. Тер-Саркисянц, Из истории черкессогаев (черкесских армян), **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 281.

27 Н.Шахназарян, **Армяне Краснодарского края**, ЮРПЦ, Краснодар 2008, с. 15.

dini ayinlerinin aynı zamanda İslam'dan etkilendiğini de vurgulamak gerekir. Erkekler genelde ibadet öncesi abdest alıyorlardı. Yaşlılar genelde kendileriyle kiliseye namazlık (seccade) getirerek “ibadet sırasında ayaklarının altına seriyorlardı.”²⁹ Defin merasimlerinde Hıristiyan ve putperestlik unsurlarının sentezi görülmekteydi. Hıristiyan din adamları birkaç yıl Çerkez Ermenilerinin “inanç dışı” ayin ve merasimlerini terk etmeleri yönünde büyük çaba sarf etmiştir. Nihayet 1871’de Armavir Hıristiyan cemaatinin kararıyla Hıristiyanlığa yabancı ayin ve gelenekler yasaklanmıştır.³⁰

Armavir’in nüfusunun artması Çerkez Ermenilerinin sosyal yaşamlarını da yakından etkilemiştir. 1839’da bir aul olarak kurulmuş Armavir 1876’da köy statüsü alırken 1914 yılında şehre dönüştürülmüştür.³¹ 1876’da Armavir’in nüfusu 4603 idi ve bu nüfusun %80,7’si (3715 kişi) Çerkez Ermenilerinden ibaretti. 1902 yılında geldiğinde nüfus sayısı beş kat fazlaydı 22 310’a ulaşmıştır. Onlardan 4859’u Çerkez Ermenileriydi ve toplam nüfus içindeki oranları % 21,8’e gerilemiştir. Gelmelerin sayısı ise 17 451 (%78,2) idi.³² Demografik dengede yaşanan hızlı gelişmeler Çerkez Ermenileri üzerinde Rus etkisini de artırmıştır. Ortak iletişim dili olarak Rusçayı kullanan Çerkez Ermenileri daha çok Ruslarla evlenmeye başladılar. Bu dönemde birçok Ermeni soyadları da Rusçaya dönüşmeye başlamıştır (mesela, Popov, Baronov, Tarasov, Arsentev, Davidov).³³ Günümüzde Çerkez Ermenilerinin Hayların ekseriyeti Armavir, Maykop ve Krasnodar’da yaşamaktadırlar. Çerkez Ermenileri arasından sanayici Tarasovlar, Bogarsukovlar, yazarlar S.Dangulov ve B.Kasparov çıkmıştır.³⁴

*Hıristiyan din adamları
birkaç yıl Çerkez
Ermenilerinin “inanç
dışı” ayin ve
merasimlerini terk
etmeleri yönünde büyük
çaba sarf etmiştir.
Nihayet 1871’de Armavir
Hıristiyan cemaatinin
kararıyla Hıristiyanlığa
yabancı ayin ve
gelenekler yasaklanmıştır.*

Rusya’da 2010 yılında yapılmış son genel nüfus sayımı verilerine göre tüm alt gruplar (Amşen, Tat Ermeniler, Frank, Hay, Hemşin) dâhil ermeni nüfusu 1.182.388 olmuştur. Çerkez Ermenileri bu sayı dışında ayrı kalem altında verilmiş ve toplam 6 kişi olarak belirtilmiştir.

28 С.Н. Кгиторов, Духовные центры армянской общины Армавира (середина XIX – начало XX вв.), **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012, с. 181.

29 С.Н. Кгиторов, 2012, с. 181.

30 Г.С. Аракелян, 1984. С.109

31 С.Н. Кгиторов, **История Армавира (досоветский период: 1839–1918 гг.)**, Армавир, 2002, с. 48–50, 100, 127

32 С.Н. Кгиторов, **Лики старого Армавира. Кубанское селение на почтовой открытке начала XX в.** Платонов и сын, Краснодар, 2010, с. 3.

33 Г.С. Аракелян, 1984, с. 120.

34 Н.Шахназарян, 2008, с. 12.

Tablo 1: Rusya'da yaşayan Ermeni ve Çerkez Ermenileri nüfusu³⁵

	Şehir ve köy nüfusu			Şehir nüfusu			Köy nüfusu		
	Kadın ve Erkek	Erkek	Kadın	Kadın ve Erkek	Erkek	Kadın	Kadın ve Erkek	Erkek	Kadın
(Amşen, Tat Ermeniler, Frank, Hay, Hemşin)	1182388	638479	543909	816375	441798	374577	366013	196681	169332
Çerkez Ermenileri	6	4	2	6	4	2	-	-	-

Günümüzde Çerkez Ermenilerinin bir alt etnik kimlik olarak varlığını sürdürüp sürdürmediği tartışmalıdır. Bu kimliğin korunması ve devamı için bugün her hangi bir sosyal ortam bulunmamaktadır.

Sonuç

Çerkez Ermenileri veya Çerkez-Haylar olarak bilinen topluluk Ermeni toplumunun bir alt kimliği olarak tanınmaktadır. Çerkez Ermenilerinin tarihine ilişkin kaynaklar genelde onların kökenine ilişkin değil yaşam tarzına, geleneklerine, örf ve adetlerine vs. ilişkindir. 19. Yüzyılda Rusya'nın yayımlacılık politikasından etkilenmiş bu topluluk hem Rusya'nın Ermenilere tanıdığı ayrıcalıklar hem de kendi mezheplerinden olan Ermenilerin etkisiyle nedeniyle Rusya sınırları içinde yaşamaya karar vermişlerdir.

Çerkez Ermenilerinin kökenine ilişkin kaynaklar sağlam tarihi verilere dayanmamaktadır. Bu konuda farazi yaklaşımlar kendini göstermektedir. Çerkez Ermenilerin kökenine ve tarihine ilişkin kaynakları değerlendirdiğimizde yazarların büyük çoğunluğunun adeta bu topluluğun kökenini olduğu gibi değil, görmek istedikleri gibi yazdıklarına tanıklık yapmaktayız. Birinci el sağlam yazılı kaynakların yokluğu Çerkez Ermenilerinin kökenine ilişkin bilimsel araştırmaları antropoloji, etnografi, dilbilimi vs. gibi bilim dallarının incelenme alanına dahil edilmesini gerekli kılmaktadır.

Araştırmalarda dikkat çeken hususlardan biri Çerkez Ermenilerinin Kırım'dan zulüm ve baskılar yüzünden Çerkezlerin arasına geldiğine dair yazılanları tarihsel belgelerle doğrulayacak her hangi bir argüman ve belge

35 Всероссийская перепись населения , Том 4. Национальный состав и владение языками, гражданство. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

bulunmamaktadır. Nitekim bunun tersi olan bazı tezler de, mesela Ermenilerin Çerkez ülkesine (Çerkezlerin ricası üzerine) Kırım Hanı tarafından özel imtiyaz ve ayrıcalıklarla ticaret yapmaları için gönderilmesine ilişkin iddia da ileri sürülmektedir.

Çerkez Ermenilerinin “gündeme taşınması” doğrudan Rusya’nın Kafkaslar politikasıyla bağlantılıdır. Kafkasya dağlıklarının kendisine tabi ettirmenin yollarını arayan Rusya’nın bölgeyle ilgili belli başlı sorunları vardı. Bu sorunların başında dini ve etnik farklılık gelmekteydi. Çarlık yönetimi Kafkasya topluluklarının önde gelenlerine belli ayrıcalıklar vaat ederek “Gavur yönetimin” idaresine girmek istemeyen dağlıkları silahla ve Hıristiyan misyonerlerinin yardımıyla yola getirmek imkansızdı. Rus yönetimi bu bölgede her hangi bir toplumsal destekten mahrumdu. Bu durumda atılacak stratejik adım bölgede Rus hâkimiyetini destekleyecek bir toplumsal altyapının oluşmasıydı. Kafkaslarda Hıristiyan kimliğe sahip olan Gürcüler ve Osetinler Rusya açısından önemli olsalar da hem sayıca Türkiye İran’la ilişkilerde bir araç olarak kullanılması imkansızdı. Bu anlamda en uygun topluluk Ermenilerdi. Hala I. Petro döneminde Ermeniler Rus yönetiminin dikkatini çekmiştir. Ermenilerin de Çar yönetiminden belli beklentiler içine girmesi Rusya’nın planlarını daha da hızlandırmıştır. 19. yüzyılın başlarında Rusya-İran ve Rusya-Osmanlı savaşları sonrası İran’dan ve Osmanlı’dan yoğun bir Ermeni göçünün başlatılması Rusya’nın bu planının hızlı bir şekilde uygulamaya konduğu anlamına gelmekteydi. İşte Çerkez Ermenileri konusu da o dönemde gündeme gelmiştir. 1830’larda Çerkez Ermenilerinin etnik ve sosyal yapısı, ticaret erbabı olma vasıflarıyla bölgede en fazla hareket serbestliğine sahip insanlar olmaları Rus askeri yönetimi için önemli idi. O dönemde bölgede henüz Slav kolonilerinin oluşumu söz konusu değildir. Fakat onlar Rus yönetimi için kısa vadede faydalı olabildi. Sayıca az olmaları ve adaptasyon sürecinin zayıf devam etmesi bu anlamda olumsuz hususlardan idi. Kısa süre sonra Rusya’nın bölgeyi Ruslaştırma politikası sonucunda Slav kökenlilerin yoğun bir şekilde bölgeye göç ettirilmeleri yayılmacılık politikasını devam ettirmek açısından sağlam bir alt yapı oluşturuyordu.

Çerkez Ermenilerinin etnik ve sosyal yapısı, ticaret erbabı olma vasıflarıyla bölgede en fazla hareket serbestliğine sahip insanlar olmaları Rus askeri yönetimi için önemli idi.

Çerkez Ermenilerinin bu süreç içinde demografik dengeleri etkilemek gücünde olmaması onlar açısından bir dezavantaj idi. Bölgeye Slavların yanı sıra Ermenilerin (Hayların) yoğun göçleri Çerkez ermeni topluluğunun hızlı bir şekilde asimilasyonuna ortam hazırlamıştır. Başlarda her ne kadar direnseler de sayıca çok az olmaları ve yeni ortamda kimlik sorunu yaşamaları Çerkez

Ermenilerinin Ruslaşmasına ve Ermenileşmesine neden olmuştur. Bölgede Çerkezlerin kültürel ve siyasi açıdan dominant topluluk olma özelliklerini kaybetmeleri de Çerkez Ermenilerinin asimilasyonunu hızlandıran nedenlerdendi. Yaklaşık yüz sene devam eden Rus-Çerkez savaşları sonucunda Çerkez ülkesi Rusya tarafından işgal edilmiş, nüfusunun yüzde doksanı öldürülerek ve sürülerek yok edilmiştir.

КАУНАҚСА

Аракелян Г.С., Некоторые вопросы истории переселения армян на Северо-Западный Кавказ и становления черкесо-гаев, **Кавказ и Византия**, Вып.3. Ереван, 1982.

Аракелян Г.С., Черкесогаи (историко-этнографическое исследование), Кавказ и Византия, Вып. 4. Ереван, 1984.

Аствацатурова М.А., “Самоорганизация армянских диаспор на фоне упрочения российской идентичности в этнополитическом пространстве СКФО”. **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее.** Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Аталычество, *Большая советская энциклопедия*,
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/65817/> Аталычество.

Борисович Н. В., **Подданство Российской империи: его приобретение и прекращение**, Нижний Новгород 2008.

Бурькина Л.В., Черкесогаи Северо-Западного Кавказа в XIX в.,
http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2006.4/360/burikina2006_4.pdf

Виноградов В.Б., Ктиторов С.Н., **Новое прочтение некоторых страниц истории Армавира и его бли жайших окрестностей.** Армавир, 1992.

Всероссийская перепись населения , Том 4. **Национальный состав и владение языками, гражданство.**
http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

Григорьян К.Э., Грани идентичности. Социокультурное пограничье как фактор формирования этнического самосознания (на примере субэтнических групп армян), РАН. Центр цивилизационных и региональных исследований. Москва, 2006.

Иванов И., Армавир. **Ставропольские губернские ведомости**, 1853. № 14.

Казанов Х. К., **Культура адыгов (по свидетельствам европейских авторов)**, Эльбрус, Нальчик, 1993.

Карл Теодорович Сталь, Этнографический очерк черкесского народа, Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900.

Косвен М. О., Аталычество, **Советская этнография**, 1935, № 2.

Ктиторов С.Н., Датировка основания Армавира в российских документальных источниках, **Голос минувшего**, Кубанский исторический журнал. 2001, № 3–4.

Ктиторов С.Н., Духовные центры армянской общины Армавира (середина XIX – начало XX вв.), **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Ктиторов С.Н., **История Армавира (досоветский период: 1839–1918 гг.)**, Армавир, 2002.

Ктиторов С.Н., **История Армавира (досоветский период: 1839–1918)**, Армавир, 2002, с. 39-40. Kitabın elektronik versiyonu için bkz: http://86137.ru/hist_kttitor_content.htm

Ктиторов С.Н., **Лики старого Армавира. Кубанское селение на почтовой открытке начала XX в.** Платонов и сын, Краснодар, 2010.

Куначество, **Большая Советская Энциклопедия (БСЭ)** <http://bse.sci-lib.com/article067425.html>, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/171598>

Лазарян С.С., “Князь М.С. Воронцов и армяне”, **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Ларамберг И. Ф., **Историческое, топографическое, статистическое, этнографическое и военное описание Кавказа**, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Blaramberg_2/text2.htm

Матвеев О.В., “Армяне в пространстве западного фронта Кавказской войны”, **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Погосян Л.А., **Армянская колония Армавира**, Ереван, 1981. Kitabın elektronik versiyonu için bkz: http://86137.ru/pogosyan_content.htm

Поркшеян Х.А. Происхождение черкесогаев и основание г. Армавира, **Вестник общественных наук**, Ереван, 1971. № , <http://raber.asj-oa.am/2033/1/66.pdf>

Раздольский С.А., Механизмы ассимиляционного процесса армянской и адыгской культур, **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Тер-Саркисянц А.Е., Из истории черкесо-гаев (черкесских армян), **Армяне Юга России: история, культура, общее будущее**. Материалы Всероссийской научной конференции 30 мая-2 июня 2012 г. Издательство ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2012.

Хозров И., Остатки христианства между закубанскими племенами, прошедшее и нынешнее состояние их нравов и обычаев. «Кавказ», 1846 у. 2, с. 258; Н.Г., Волкова, **Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX в.** Москва, 1974.

Шахназарян Н., Армяне Краснодарского края, ЮРРЦ, Краснодар, 2008.

Щербина Ф.А., **История Армавира и черкесо-гаев**, Екатеринодар, 1916.

